

Georg STEINBERG: *Deutsche Strafrechtsgeschichte*.

Böhlau, Köln 2023, 277 s.

PETR KREUZ

Publikace je novou standardní vysokoškolskou učebnicí dějin německého trestního práva. Navazuje na dosud užívaný, po desetiletí znovu vydávaný a postupně rozšiřovaný přehled dějin trestního práva, který poprvé uveřejnil Hinrich Rüping v roce 1980¹ a který od roku 2002 vychází ve výrazně rozšířené verzi ve spoluautorství Güntera Jerouschka.² Autor nové příručky Georg Steinberg je profesorem trestního práva na univerzitě v Postupimi. Zde v nedávné době založil specializované právněhistorické pracoviště (*Forschungsstelle Europäische Strafrechtsgeschichte*), které si vytкло za cíl studium dějin trestního práva od poloviny 20. století.

Učebnice vychází vstříc novým požadavkům platného znění německého zákona o soudcích (č. 73/1961 BGBl.). Ten byl zákonem z roku 2021 (č. 38/2021 BGBl. I) novelizován v paragrafu 5a, který stanovuje požadavky na obsah a délku studia německých soudců. Podle ustanovení novely má nově být obligatorní součástí výuky povinných předmětů na právnických fakultách také výklad o nacistickém a komunistickém bezpráví (*„die Vermittlung der Pflichtfächer erfolgt auch in Auseinandersetzung mit dem nationalsozialistischen Unrecht und dem Unrecht der SEDDiktatur“*). Tento zákonný požadavek je sice adresován představitelům všech oborů právní vědy přednášených na německých právnických fakultách, nicméně hlavní nároky klade na historické obory, zejména na dějiny trestního práva a moderní právní dějiny, resp. soudobé dějiny právního stavu (*Juristische Zeitgeschichte*).

Počátek dějin německého trestního práva klade Steinberg až do roku 500 n. l. Většina učebnice je však věnována moderním dějinám trestního práva v Německu od roku 1871, kdy byl přijat dosud (s četnými úpravami) platný trestní zákoník (*RStGB*), až do přelomu tisíciletí.

V období Německého císařství (1871–1918) se autor zaměřuje také na trestní řád (*RStPO*) z roku 1877, který dovršil kodifikaci německého trestního práva. V kapitole věnované době Výmarské republiky (1918/1919–1933) věnuje Steinberg značnou pozornost politickému trestnímu právu, zejména ustanovením na ochranu republiky a normám určeným k potlačování akcí politických radikálů, ať už komunistů, či nacionálních socialistů. Ve dvacátých letech byl vypracován návrh nového německého trestního zákoníku, který však nebyl schválen. Přijat byl pouze zákon o soudnictví mládeže (1923), připravený sociálnědemokratickým ministrem spravedlnosti a významným právním vědcem Gustavem Radbruchem.

1 RÜPING, Hinrich: *Grundriss der Strafrechtsgeschichte*, C. H. Beck, München 1980.

2 RÜPING, Hinrich – JEROUSCHEK, Günter: *Grundriss der Strafrechtsgeschichte*, 4. vyd., C. H. Beck, München 2002; 7. vyd., C. H. Beck, München 2021.

utb.

Georg Steinberg

Deutsche Strafrechtsgeschichte

V kapitole o období nacistického státu (1933–1945) se Steinberg soustřeďuje na postihnutí specifických charakteristických rysů tehdejšího trestního práva a soudnictví. Do této oblasti spadá rasová perzekuce Židů, zřizování koncentračních a posléze vyhlazovacích táborů a pronásledování politických odpůrců i dalších skupin osob, které nezapadaly do ideologických představ nacistů, jako byli Romové, homosexuálové, údajní „asociálové“, recidivisté, lidé s tělesným postižením či psychicky nemocní. Brutální nástup nacistické justice umožnil požár Říšského sněmu v únoru 1933 a na něj navazující tzv. Lipský proces. Již v roce 1933 byly v obvodu každého vrchního zemského soudu zřízeny zvláštní (trestní) soudy (*Sondergerichte*), vyznačující se mj. zrychleným řízením a omezenou ochranou obviněných. Tyto soudy byly určeny především ke stíhání politických trestných činů a úzce spolupracovaly mj. s tajnou státní policií (gestapem). Na jaře 1934 byl zřízen Lidový soud (*Volksgerichtshof*), do jehož působnosti spadaly případy velezrady. Jeho soudce jmenoval osobně Adolf Hitler. Nacistická ideologie se svým „zdravým národním cítěním“ se stala východiskem výkladu trestněprávních norem. Byl popírán zákaz retroaktivity a zákaz analogie byl obcházen extenzivním výkladem. Také pojetí mnoha zločinů i zásady potírání kriminality byly poplatné ideologii nacistů. Vypuknutí války vedlo k vytvoření specifických „válečných norem“, které zahrnovaly např. trestné činy poslechu zahraničního rozhlasu či poškozování válečného hospodářství. Pravomoc zvláštních soudů byla rozšířena i na tyto trestné činy a zločiny podle nařízení „proti škůdcům lidu“ z roku 1939.

Poté Steinberg obšírně probírá otázku poválečné reflexe nacistického trestního práva a justice. Zdůrazňuje, že má-li být pochopeno období nacismu, je třeba brát zřetel na historickou (tj. institucionální, dogmatickou i sociální) kontinuitu s předcházejícím obdobím. Autor připomíná, že za dvanáct let vlády nacistů německá trestní justice ani věda trestního práva nezformulovaly kritiku a neprojevil odpor proti zvrácení trestního práva v nástroj teroru a masového vraždění („... *gegen die Pervertierung des Strafrechts zu einem Instrument des Terrors und Massenmords*“ (s. 110)). Justice naopak prosazovala nacistický program s vražednou důsledností. Podle Steinberga představovala nacistická trestní justice příklad společenství, které bylo dostatečně svolné a připravené spolupodílet se na teroru a masových vraždách (s. 110).

V rozsáhlé kapitole věnované trestnímu právu v bývalé Německé demokratické republice (NDR) (1949–1990) vyzdvihuje autor jako významné časové mezníky dějin východoněmecké diktatury potlačení protikomunistického povstání v červnu 1953, stavbu Berlínské zdi v srpnu 1961 a její pád v listopadu 1989. Kromě ustanovení k postihu četných politických deliktů představovaly charakteristický rys východoněmeckého trestního práva také přísné tresty ukládané za hospodářské delikty. Trest smrti byl v NDR zrušen roku 1987, přičemž poslední poprava zde byla vykonána roku 1981. Období od pádu Berlínské zdi do sjednocení Německa

(říjen 1990) bylo v NDR v oblasti trestního práva ve znamení soudních rehabilitací a zahájení trestního stíhání bývalých komunistických funkcionářů.

Trestní zákoník byl v NDR přijat až roku 1968. Do té doby tam platil *StGB*, ovšem doplněný o četné normy politického trestního práva vydané ve druhé polovině čtyřicátých let sovětskou okupační správou. To záhy umožnilo politické monstrprocesy, vedené většinou pod hesly boje proti fašismu a potrestání nacistických zločinců. Největšími z těchto procesů byly tzv. Waldheimské procesy z roku 1950. Steinberg upozorňuje i na některá specifika boje proti kriminalitě v bývalé NDR, jejímž nástrojem se staly mimo jiné tzv. „společenské soudy“, zřízené roku 1968. V letech 1968–1981 bylo v NDR uloženo cca 230 trestů smrti, z nichž 160 bylo vykonáno. Východoněmecké trestní právo mládeže bylo především nástrojem násilné represe a tvrdé disciplinace. Objektem jeho zájmu se stávala nejen kriminální, nýbrž i nekonformní mládež.

Politické trestné činy byly stíhány komunistickou Státní bezpečností (*Stasi*), spadající do působnosti Ministerstva státní bezpečnosti (*MfS*). Některá justiční zařízení byla fakticky kontrolována *Stasi* a sloužila pro její potřeby. To se týká např. věznic v Budyšině (Bautzen) nebo věznic Kaßberg v tehdejší Karl-Marx-Stadt (nyní opět Chemnitz / Saská Kamenice). Nejčastějšími politickými delikty byly verbální „protistátní agitace“ (§ 106, *Staatsfendliche Hetze*) a nezákonné překročení hranice (§ 213, *Ungezüglicher Grenzübertritt*). Za druhý jmenovaný delikt bylo v letech 1968–1989 v NDR odsouzeno asi 75 tisíc osob. Výkup politických vězňů vládou Spolkové republiky Německo (*Freikauf*) představoval v letech 1963–1989 významný zdroj příjmů (nedostatkem valut chronicky strádajícího) východoněmeckého komunistického režimu, a to v řádu nejprve desítek, později stovek milionů západoněmeckých marek ročně. Specifickým východoněmeckým fenoménem byla střelba u Berlínské zdi (zpravidla proti neozbrojeným uprchlíkům), která si vyžádala v letech 1961–1989 celkem 136 obětí. Větší politické procesy byly přímo řízeny východoněmeckým stranickým vedením, jako tomu bylo např. u procesu s kritikem režimu Robertem Havemannem ve druhé polovině sedmdesátých let.

Autor dále přibližuje systém právnického vzdělávání v NDR. To se vyznačovalo stále větší ideologizací a soustavným rozšiřováním počtu přednášek z marxismu-leninismu na úkor výuky právnických předmětů. Muži s maturitou mohli na právnickou fakultu nastoupit teprve po absolvování „dobrovolné“ tříleté vojenské služby. Počet praktikujících advokátů se v NDR ve druhé polovině osmdesátých let snížil na cca šest set. Před rokem 1989 fungovaly v NDR pouze tři právnické fakulty (východní Berlín, Jena a Lipsko).

Ve stručnější kapitole podal Steinberg přehled vývoje trestního práva ve Spolkové republice v letech 1949–1990 (v tzv. Bonnské republice). Tento vývoj zčásti předznamenaly norimberské procesy z let 1945–1949. Autor podrobně probírá bolestivé a zdoluhavé vyrovnávání se demokratického Německa s dědictvím nacistické justice, které započalo v padesátých letech. Zásadně oponuje Radbruchově po-

válečné tezi, podle níž právní pozitivismus doprovázený přesvědčením, že „zákon je zákon“, způsobil, že německý právnícký stav se stal bezbranným proti zákonům svévolného a zločinného obsahu. Odůvodňuje to jednak tím, že nacistické právo se neopíralo o pozitivismus, jednak a především poukazem na to, že „... většina právníků v justici se spolupodílela na nacistických zločinech z (osobního) přesvědčení“ (s. 131). Za účast na zločinech nacismu spolková justice tyto právníky nikdy nepotrestala. Teprve v sedmdesátých a osmdesátých letech začal vycházet najevo rozsah zapojení justice do nacistických zločinů a míra osobní kontinuity mezi justicí před rokem 1945 a po něm. Tato opožděná zjištění zároveň dodatečně zčásti vysvětlovala *täterfreundliche Auslegung* (tj. výklad práva příznivý pro pachatele) v západoněmeckých procesech s válečnými zločinci, zvláště v padesátých a šedesátých letech. Takovýto výklad nakonec roku 1995 označil za porušování práva i Spolkový nejvyšší soud (BGH).

Závěr učebnice tvoří kapitola věnovaná potrestání zločinů východoněmeckých funkcionářů, které započalo už v roce 1990 v NDR a pokračovalo po sjednocení Německa. Šlo o tzv. *transitional justice*. Vyšetřováno bylo přibližně 100 tisíc východoněmeckých funkcionářů a dalších pachatelů, 1400 bylo obžalováno a cca 750 odsouzeno. V případech střelby a násilí na vnitroněmecké hranici, po roce 1961 zejména u Berlínské zdi, padlo přes 270 odsuzujících rozsudků. Na rozdíl od procesů s pachateli, kteří se osobně přímo podíleli na nacistickém vraždění, nebyli bývalí východoněmečtí pohraničníci, kteří zastřelili neozbrojeného uprchlíka, souzeni pro napomáhání zločinu, nýbrž jako přímí pachatelé. Jednalo se asi o 80 bývalých pohraničníků, kteří byli odsouzeni většinou k podmíněným trestům odnětí svobody. Právě pro organizaci násilí na vnitroněmecké hranici a jako nepřímí pachatelé zabíjení bezbranných osob byli v devadesátých letech odsouzeni všichni členové politbyra východoněmecké komunistické strany (SED), kteří byli v té době ještě schopni absolvovat proces. Autor shrnuje také nejzávažnější právní problémy, s nimiž se musela německá justice vyrovnat. V případě násilí na vnitroněmecké hranici bylo rozhodnuto, že budou trestány nejen „excesivní činy“, které byly v rozporu i s tehdejší východoněmeckým právem. Spolkový nejvyšší soud označil ustanovení východoněmeckého trestního zákoníku, které nařizovalo osobu pokoušející se o nelegální překročení hranice raději zastřelit než ji nechat uvedený „zločin“ dokonat, za „zřejmé hrubé porušení základní myšlenky spravedlnosti a lidskosti“. Na základě Radbruchovy formule a na základě skutečnosti, že NDR v roce 1974 ratifikovala a roku 1976 nechala vstoupit v platnost *Mezinárodní pakt o občanských a politických právech*, nebylo možné zabíjení uprchlíků nijak ospravedlnit. (Mimořadně: Ratifikace i vstup v platnost zmíněného paktu byly v NDR uskutečněny pouhou vyhláškou (*Bekanntmachung*) v tamější sbírce zákonů, tedy stejně jako v ČSSR.) Druhou velkou skupinu odsouzených pachatelů komunistických zločinů (cca 180 osob) tvořili bývalí příslušníci východoněmecké justice, kteří se podíleli na hrubém porušování práva. Vedle podílu na politických procesech, v nichž byly

vyneseny rozsudky smrti, se jednalo i o případy, v nichž byla bezdůvodně nařízena (či prodlužována) vyšetřovací vazba, a také o systémově podmíněné nestíhání některých zločinů. Navzdory námitkám týkajícím se zákazu retroaktivity se právě Radbruchova formule a *Mezinárodní pakt o občanských a politických právech* v Německu staly východiskem pro potrestání těch komunistických zločinů, které představovaly „zřejmé porušení“ vždy nadzákonně platných lidských práv.

Téměř polovinu stran publikace (s. 149–270) zabírá rozsáhlý poznámkový aparát, v němž Steinberg odkazuje jak na právní prameny (zvl. zákony, judikaturu a dobovou právní vědu), tak na odbornou literaturu. Po něm následuje ještě rejstřík osob.

Doplňek učebnice představuje soubor materiálů v digitální podobě, které je možné prostudovat po registraci a přihlášení na webových stránkách nakladatelství.

Steinberg ve svém díle předkládá čtenářům velmi srozumitelný výklad mimo jiné o tom, jak dlouho a jak těžko se poválečné demokratické Německo vyrovnávalo s dědictvím a zločiny nacistické justice. Zkušenosti z tohoto procesu později Německo využilo při vyrovnávání se se zločiny východoněmeckého komunistického režimu a s porušováním práva ze strany představitelů justice v bývalé NDR. Toto vyrovnání bylo v podstatě završeno již na konci devadesátých let.

Je deprimující, sleduje-li český odborný čtenář, jaké množství právněvědných, právněhistorických a posléze i historických prací bylo od devadesátých let v Německu publikováno o komunistických zločinech v bývalé NDR a o fungování a každodennosti východoněmecké justice. Česká právní věda za více než třicet let po pádu komunismu nedokázala vyprodukovat téměř žádnou analytickou práci či syntézu věnovanou fungování a každodennosti komunistické justice v Československu, jež by se opírala o soustavnější pramenný výzkum v podobě studia písemností vzešlých z činnosti justice. Pokládám to za obrovské a morálně velmi škodlivé selhání (či spíše dlouhodobé selhávání) české právní vědy. Na tento stav bylo upozorňováno v interních odborných diskusích i veřejně v médiích po dlouhou řadu let. Česká veřejnost byla s tímto otřesným stavem jasně a velmi citelně konfrontována v srpnu 2023 během aféry kolem volby soudců Ústavního soudu České republiky. Tehdy česká právní věda, zastoupená v poradním sboru prezidenta republiky dvěma šéfy kateder pražské právnické fakulty a jedním vedoucím katedry z právnické fakulty brněnské, nebyla schopna poskytnout hlavě státu (a nepřímo i Senátu Parlamentu ČR) ani ty nejelementárnější údaje o rozhodovací činnosti jednoho z kandidátů v osmdesátých letech. Její funkci společenské služby tak musela na poslední chvíli a pod časovým tlakem převzít historická věda, přesněji řečeno Ústav pro studium totalitních režimů. Nelze asi nenapsat, že v české právní vědě v polistopadových desetiletích fungovaly v mnoha ohledech nápadně podobné mechanismy, které v desetiletích po vzniku Spolkové republiky bránily německé právní vědě zkoumat v dostatečné míře nacistické bezpráví a zločiny nacistické justice. Na abstraktní právní pozitivismus selhání německé justice za nacismu nicméně v demokratických poměrech trvale svádět nešlo.

Prakticky jediným mezinárodním produktem české právní vědy a historiografie, který mohl Steinberg použít alespoň jako zdroj informací o vývoji trestního práva a justice v komunistickém Československu, byla publikace, kterou vydal Institut Maxe Plancka pro evropské právní dějiny (Max-Planck-Institut für osteuropäische Rechtsgeschichte, MPIER) ve Frankfurtu nad Mohanem v rámci mezinárodního výzkumného projektu „Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften“ (Prosazování norem ve východoevropských poválečných společnostech) realizovaného v letech 1994–1998 s finanční podporou Evropské unie.³ Na uvedeném projektu a citované publikaci jsem se před více než čtvrtstoletím badatelsky a autorsky podílel, nicméně výše popsaná situace mi osobně radost nedělá a pokládám ji za přinejmenším velmi znepokojivou a paradoxní.

Je nesporné, že rozsah přednášek věnovaných bezpráví v době komunistické diktatury v Československu, jakož i fungování a každodennosti justice v letech 1948–1989, včetně jejích systémových a individuálních selhání, by bylo na místě výrazně rozšířit i na českých právnických fakultách, byť to u nás (na rozdíl od Německa) nestanovuje příslušný zákon. Tomu musí ovšem předcházet příslušný výzkum, který v mnoha klíčových aspektech dosud nebyl uskutečněn. Úkol zkoumat komunistické bezpráví a justici v Československu se, naštěstí, s odstupem času přesunuje z beder právní vědy, která se s ním po desetiletí nedokázala vypořádat, do sféry historické vědy. Ta to snad dokáže v budoucnu lépe, i když spíše v řádu desetiletí než pouhých let.

3 MOHNHAUPT, Heinz – SCHÖNFELDT, Hans-Andreas (eds.): *Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften (1944–1989). Einführung in die Rechtsentwicklung mit Quelldokumentation*, Band 4. *Tschechoslowakei (1944–1989)*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1998.